

KURŠIŲ KAIMAI XI–XV a.

VLADAS ŽULKUS

Vakarinių baltų kraštuose iki pat XV a. dar tebebuvo vikingų laikais susiklosčiusios teritorinės struktūros ir gyvenviečių reliktai. Gyvenviečių formų įvairovę didele dalimi lėmė geopolitinės aplinkybės, o jų struktūrą – ūkio poreikiai, kurie kuršių žemėse daug nesiskyrė nuo kitų baltų genčių. Genties, žemės, pilies apygardos ūkinė struktūra turėjo būti subalansuota, dėl to turėjo egzistuoti tam tikras skaičius pirminių ūkinių vienetų.

Vikingų laikais pagausėjo gyvenviečių ir sutankėjo kelių tinklas. Nemaža dalis Kuršo papilio gyvenviečių tapo amatų ir prekybos vietomis, kai kurios iš jų įgijo ankstyvųjų miestų bruožų, pajūryje atsirado tolimosios prekybos centrų. Nepaisant šių permainų, didesnėje Kuršo dalyje ūkio pagrindas, kaip ir anksčiau, liko žemės ūkis ir gyvulininkystė. Arti svarbesnių politinių ir prekybos centrų buvusios žemdirbių gyvenvietės sudarė šių centrų ūkinį hinterlandą. Padaugėjus gyventojų ir suaktyvėjus ūkiniam gyvenimui, reikėjo plėsti armenis buvusių ganyklų ir miškų sąskaita. Dėl to turėjo keistis bendruomeninė žemdirbių sankloda ir atsirasti archeologų bei XIII–XIV a. rašytinių šaltinių užfiksuota gyvenviečių įvairovė vakarinių baltų žemėse.

Vikingų laikais baltų gyvenviečių sistema buvo struktūrizuota: be svarbiausių genčių ir žemių centrų, žemių viduje buvo nedidelių teritorijų centrų ir paprastų gyvenviečių. Įvairaus lygio centrinės vietas išskyrė daugiau ar mažiau įtvirtinti piliakalniai su papilių gyvenvietėmis ir alkvietėmis. Žemesnio lygio centrai ūkio struktūra nesiskyrė nuo įvairių kaimų, tačiau visuomenės hierarchijos prasme tai buvo skirtingos žmonių bendrijos.

Pradinė ūkinės struktūros ląstelė buvo mažoji šeima, tačiau vikingų laikais tokios šeimos ūkinis pajėgumas dar buvo ribotas, ir ji nepajėgė funkcionuoti savarankiškai, už bendruomenės ribų. Dėl to pirminis ūkinis vienetas turėjo būti didesnė ar mažesnė, vienokio ar kitokio pavidalo bendruomenė, dažniausiai susieta giminytės ryšiais. Kaimo bendruomenės ir gyvenvietės Pabaltijyje yra labai menkai tyrinėtos, todėl žemdirbių gyvenvietės archeologų dažnai vadinamos kaimavietėmis (Lietuvos, 1975, p. 190–192)

arba neįtvirtintomis gyvenvietėmis. Tokie įvardijimai palieka pernelyg daug laisvės įvairioms interpretacijoms ir neatspindi kaimų įvairovės. Apie skirtingas žemdirbių gyvenvietes XI–XV a. objektyviau galima kalbėti tik remiantis rašytiniais šaltiniais.

Labai svarbus šaltinis žemėtvarkos istorijai pažinti – kadastriniai žemėlapiai – nedaug tepadedo tyrinėjant pietinių ir pietrytinių kuršių žemes, buvusias LDK sudėtyje, ir Žemaitiją. To priežastis yra XVI a. antrosios pusės valakinė reforma, sugriovusi senąją kaimo administracinę sistemą ir pakeitusi gyvenviečių struktūrą. Dėl valakų reformos atsirado nauja taisyklinga kaimo gyvenvietės forma – gatvinė režinė. Tiesa, valakinė žemės reforma nepalietė bajorkaimių, jų žemė liko suskirstyta į daugelį netaisyklingos formos plotelių. Senos kaimavietės liko nepaliestos ir mažuose kaimuose, kur vietos sąlygos buvo nepalankios pertvarkymams (Šešelgis, 1988, p. 12).

KURŠO POLITINĖ–ADMINISTRACINĖ STRUKTŪRA

Genties teritorija buvo dalijama į atskiras žemes (*terra, Land*), o šios į mažesnes teritorijas, pavadintas *Borgsuhunge, burchsukinghe, borgsokinge, borchsokinge, burcksuchung* arba *castellatura*, pastarosios susidarė iš nedidelių pilių ir kelių gyvenviečių, dažniausiai žemdirbių kaimų. *Burgsuchungen* dažniausiai suprantamos kaip „pilių apygardos“, nors kartais jam priskiriamas pirminio ūkinio vieneto vaidmuo. Klaidinga H. Dopkiewitschiaus nuomone, Šiaurės Kurše pirminis ūkinis vienetas buvo kaimas, o pietiniame Kurše – tik *Burgsuchungen*, nes kaimų ten nebuvo (Dopkiewitsch, 1933, p. 15, 19).

Burgsuchungen yra minimi Kuršo, Žiemgalos ir Vidžemės XIII–XVI a. dokumentuose (Dopkiewitsch 1933, p. 40; Šterns, 1996, p. 131). H. Dopkiewitschiaus nuomone, sandas *Sukunge* gali būti siejamas su skandinavišku *Socken*, reiškiančiu parapiją; Anglijoje jis reiškia ir teritorinį vienetą. Junginys *Thingsokn* Norvegijoje ir Islandijoje žymi žmonių arba teritorinį vienetą. *Thingsoknir* Islandijoje ir

Soken Anglijoje yra siejami su ten buvusiomis vikingų gyvenvietėmis. Kuršiškieji *Burgsuchungen*, minimi XIII a., atsirado dar iki Ordino laikų, matyt, kaip vikingų, ilgą laiką valdžiusių Kuršą, palikimas (Dopkiewitsch, 1933, p. 40, 41). *Burgsuchungen* skandinaviškai kilmei pritaria ir I. Šterns. Jo nuomone, šis žodis susideda iš senojo skandinavų *borch*, *burg* – įtvirtinta vieta ir anglosaksų *sokn*, *soen* – teisminė valdžia, parapija. *Burgsuchungen* ir *castellatura* buvę ne vien teritoriniai, bet ir kariniai-administraciniai junginiai, vikingų organizuotos duoklių surinkimo sistemos reliktas. Šios teritorijos buvusios tiesiogiai nepavaldžios žemių ar genčių kunigaikščiams, o jų valdytojas galėjo ten reikšti savo teises (Šterns, 1996, p. 131–132).

Prūsų žemėse *Burgsuchungen* analogija būtų žemesnio rango apskritys – *moter*; 4–6 kaimų junginiai. *Moter* (plg. senovės anglų ir germanų) gali reikšti susirinkimą. Labiausiai tikėtina žodžio *polca* kilmė yra iš *pulkas* – skolinys iš senovės germanų *fulca* (Heerhaufe), irgi reiškiančio teritoriją. *Pulca* – tai politinis junginys, apėmęs labai skirtingas teritorijas (Wenskus, 1986a, p. 267–276).

Žemaitijoje ir kitur Lietuvoje panašūs į pilių apygardas junginiai buvo apskritys (*Gau*) – tinkami gyventi plotai mažai miškingame landšafte. Vienas nuo kito valsčiai paprastai buvo atskirti dykromis. *Gau* buvęs mažiausias ir efektyvus politinis vienetas. Vienai *Gau* priklausė viena pilis, keletas mažesnių įtvirtinimų ir paskiros sodybos. Apskričių plotis buvo 10–15 km, o plotas apie 150 – 200 km². Prūsijoje tokios apskritys buvo panašaus dydžio, nuo 80 iki 200 km² (Conze, 1940, p. 18–19).

XIII a. dokumentai liudija Latvijoje, be *castellatura*, buvus teritorinius vienetus *kiligunda* arba *provincia*, susidedančius iš kaimų ir kaimelių – *villa* ir *villule*. 1260 m. dokumente rašoma, jog Ordinas gavo iš Rygos arkivyskupo Dobenės *castellatura* su 150 hakų žemės ir 5 kaimais. Sutartyje, sudarytoje 1230 m. tarp Rygos kapitulos ir kuršių „karaliaus“ Lamikio (*Lamekin?*), rašoma, jog Lamikiui priklauso teritorija tarp Ventos upės ir Liepojos ežero, kuri apima 14 *kiligundų* ir kaimus (*villae*) kitoje Ventos pusėje (Лейнацапе, 1971). Archeologijos duomenimis, pietiniame Kurše vienai *castellatura*, be 1–2 pilių, irgi priklausę 4–5 kaimai (Žulkus, Klimka, 1989, p. 15–19).

Kaimai visuose šaltiniuose yra įvardijami kaip pirminis kuršių ekonominės struktūros vienetas. Kaimo sąvoka nebuvo vienareikšmė tiek formos, tiek turinio, tiek raidos prasme ir priklausė nuo aplinkos bei žemdirbystės sąlygų.

Terminas *kaimas* baltų žemėse visuotinai įsigalėjo apie XVI a. 1200–1400 m. žemdirbių gyvenamosios vietos dar buvo vadinamos įvairiais vardais. Gyvenviečių įvairovė buvo labiau būdinga pietiniams kuršiams, prūsams ir žemaičiams.

Vakarų Lietuvos, kuršių ir žemaičių kaimams pažinti turime 1384–1395 m. šaltinius, vadinamuosius „Kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašymus“ („*Die littauischen Wegeberichte*“). Tuose kelių aprašymuose randame paminėtų įvairesnių kaimo gyvenviečių formų nei kituose XIII–XV a. šaltiniuose. *Wegebericht*’e minimos žemdirbių gyvenamosios vietos yra vadinamos *lauku*, *kaimu* ir *kiemu* (*Die Littauischen*, 1863).

Laukai yra minimi visuose maršrutuose į Žemaitiją. Kai kur tarp jų yra buvęs apie 2 mylių atstumas (*Die Littauischen*, 1863, p. 675). Dalis laukų yra vadinami greta buvusių upių vardais – Dangės laukas (*Dangensfeld*) Pilsoto žemėje (*Die Littauischen*, 1863, p. 675), toponimais, dalies jų pavadinimai kilę iš asmenvardžių: „*das Veld Lamisken, Putelauken, Kutenvelde, Ringelauken, Wingenveld*“ (*Die Littauischen*, 1863). Laukų gyventojai buvo vadinami laukininkais. Patys laukai – tai nemaži padriki kaimai, susidėję iš sodybų, kuriose buvo keli arba vienas didelis pastatas, kur gyveno viena ar kelios šeimos (Jurginis, 1978, p. 12–13). XIII a. laukai nebuvo dideli – vyravo 5–6 sodybų padriki kaimai ir pavienių sodybų grupės. Lietuviškame lauke, pagal H. Łowmiański, kartais galėję būti iki 30–40 sodybų (Šešelgis, 1988, p. 12).

Lauko kaip kaimo sąvoką geriau paaiškina apie prūsus rašantys šaltiniai. Prūsijoje *lauks* (*das Feld, campus*) buvo analogiškas darinys kaip Kurše, Žemaitijoje. Žiemgaloje jis retai minimas. *Lauks, laukas* – laisvi nuo miško apgyventi plotai buvo svarbiausia prūsų gyvenvietės forma ir ūkinės erdvės kategorija. Lauko teritorijoje buvo išsibarsčiusios atskiros sodybos, todėl tokie lauko tipo kaimai yra įvardijami kaip „padrikos gyvenvietės“ (Wenskus, 1986a, p. 280–286). Pasitaiko ir sudėtinių laukų, susidariusių sujungus didesnes teritorijas. Kad laukas reiškia gyvenamąją vietą, ne tik dirbamus laukus, liudija jų vardai, kuriuose pasitaiko ir dalelė –*lauk*, ir galūnė –*kaim* (...*in campo villae Regiten*). Lietuviški laukai yra buvę didesni už prūsiškus (Wenskus, 1986b, p. 430).

Laukai buvo natūralūs ūkiniai vienetai valsčių viduje, ir jie netapatinami su uždalais arba apribotais bendruomeniniais arimais (Conze, 1940, p. 20). Iki Ordino laikų kuršių laukuose sodybų grupės buvo

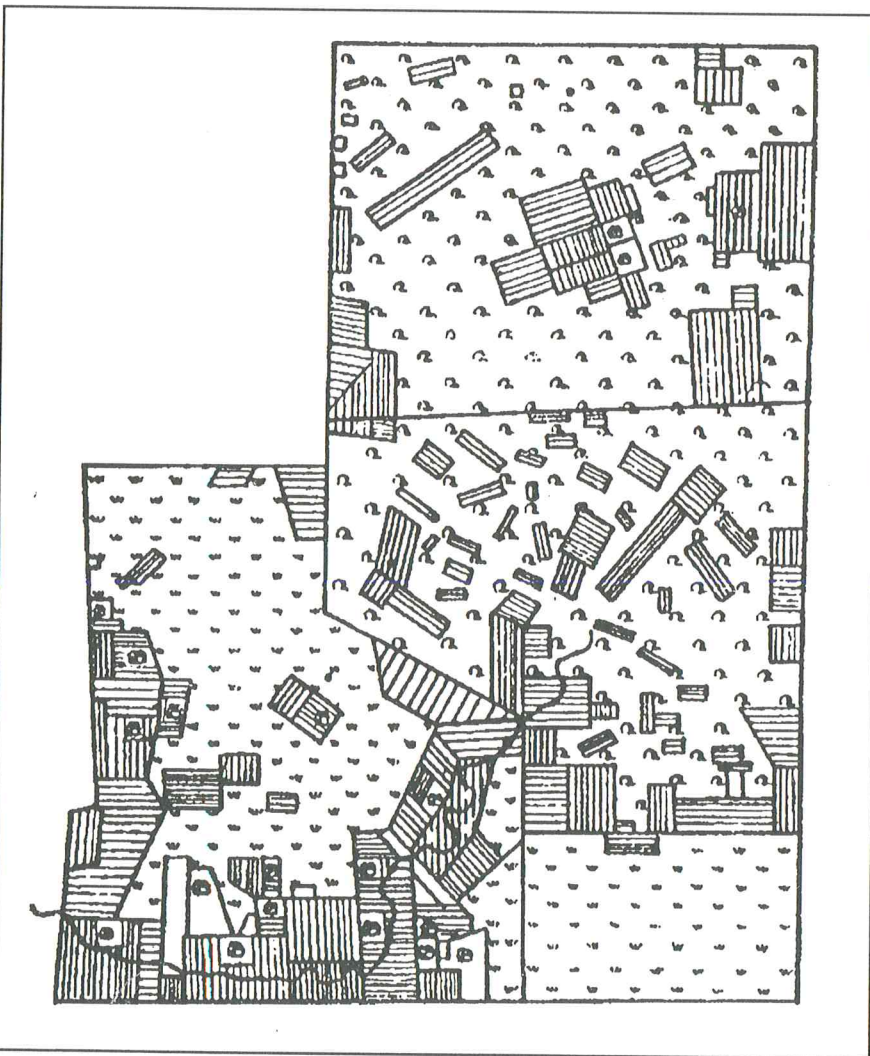
plačiai išsisklaidžiusios. Atskirų šeimų ar žemdirbių sodybos būdavo išmėtytos dirbamuosiuose laukuose, kurie, matyt, jungėsi vienas su kitu. Dirbamosios žemės plotai būdavo atskirti ežiomis, aptvarais, tvoromis, atskirais medžiais, stulpais (Назарова, 1979, p. 48, 176). Iš Wegebericht'c aišku, kad aptveriamos ar kitaip žymimos būdavo ir visos *laukai* priklausančios arba jų naudojamos teritorijos su pievomis ir miškais.

Laukai skyrėsi nuo vėlesnio kaimo arimų padrikumu ir nepastovumu. Jie susidėjo iš nuolat augančio skaičiaus sklypų, kurie, nualinus armenis, būdavo paliekami, apželdavo, o po keleto metų vėl buvo dirbami. Kuo mažesnis *laukas* ir kuo didesnis žmonių skaičius, tuo stipriau turėjo tie sklypai

susiglausti. Per daug išaugus žmonių skaičiui, šie išeidavo už *lauko* ribų į dykrą tarp laukų arba tarp valsčių (žemių) ir įsikurdavo miškuose šviesiose, kirtimams patogiose vietose. Tokiu būdu iš vienu nedidelių *laukų* galėjo atsirasti kiti *laukai* arba kaimelis. „Šachmatinė lenta“, kurią sudarė *laukai* ir kirtimai aplink esančiuose miškuose, yra ne tik Lietuvos (Conze, 1940, p. 20), bet ir visų baltų, gyvenusių miškinguose plotuose, krašto struktūros bruožas iki pat XVI a. antrosios pusės. Nauji *laukai* ar kaimai kurį laiką dar turėdavo bendrą žemės nuosavybę, kartais dar išlikdavo ir bendras pavadinimas; šaltiniuose yra minimi kaimai bendru pavadinimu: *duas villas Sedgere; Orenpere et alio Orenpere, ambo Welse* (Лейнасаре, 1971, p. 116–

122). *Laukai* ar jų junginiai kartais tapdavo didesniais teritoriniais junginiais. Žemaitijoje paminėtas kraštas, vardu Veikenfeld – „im Lande vf Weikenveld“ (Die Littauischen, 1863, p. 676). Šio krašto vardas rodo, jog pradžią jam yra davęs *laukas*, kuris gebėjo sau pajungti kaimynus ir išsikovoti krašto (žemės) statusą. Ši nauja žemė formavosi mažai apgyventose žemėse tarp Viduklės ir Raseinių krašto.

Laukas, lauks neabejotinai yra baltams būdingas pirminis teritorinis vienetas, o pats žodis yra baltiškos kilmės. XV–XVI a. šio žodžio prasmė keitėsi – dabar baltų kalbose jis reiškia jau tik dirbamosios žemės plotą. Vietovardžio *lauks* atsiradimas nebaltiškoje teritorijoje turi būti susijęs su kuršių ar prūsų kilmės žmonėmis ir su jų valdyta žeme. Netikėtas vietovardžio su *lauks* – Lauks i Lokrume buvimas Gotlande (Blomkvist, 1994, p. 57) atspindi dar netyrinėtus Gotlando ir vakarinių baltų ryšių vikingų laikais aspektus. Dar vienas įrodymas, jog šie ryšiai įvairiapusiškai dar netyrinėti, yra jau anksčiau aptarta *Burgsuchungen* etimologija.

1 p a v. Plaušinių kaimas buvusioje Keklio žemėje – beveik ideali *lauko* tipo žemdirbių gyvenvietė (pagal: Conze, 1940, Abb. 19)

Lauko tipo kaimai šiauriniame Kurše buvo sunaikinti žemės perdalijimų ir išvystytos baroninės žemėvaldos, o pietiniame Kurše XVI a. – valakų reformos. Vienas iš nedaugelio *lauko* tipo kaimų bruožų išlaikiusių kaimų yra Plaušiniai buvusioje Skuodo ekonomijoje (Keklio žemė). XVIII a. pabaigos kadastriniame žemėlapyje yra parodytas tipiškas *laukas* su daugeliu nedidelių sklypelių tarp neariamų pievų ir ganyklų. Kaime taip pat išskiriamos senosios atskirų sodybų grupės. Kaime buvo 16 sodybų, o jo plotas sudarė 33 ūbus 10 margų 51 rykštę. Plaušinių *laukas* vėlesnių matavimų dėka įgijo taisyklingas ribas, o laukai buvo padalyti į pailgus sklypus. Už *lauko* miške yra daug kirtimų, kurie jau beveik susijungę su didesniais dirbamais laukais (1 pav.). Šis planas leidžia įsivaizduoti, koku būdu, plečiantis *lauko* tipo kaimams, buvo apgyvendinamos dykros (Conze, 1940, p. 21, 169, pav. 19). *Lauko* tipo gyvenvietės, matyt, vyravo miškingose vietose.

Laukų kategorijai, matyt, reikėtų skirti ir dalį XIII–XV a. šaltinių minimų didelių Livonijos kaimų *villa*. 1260 m. dokumente rašoma apie kaimų dydžius Dobenės pilies apygardoje: Velsene kaime buvo 32 hakai žemės, Segene – 43, Angegoge – 13, Vankule – 25, Padauge – 35 hakai. Kitame žiemgalių kaime Pastene buvo 8 ūbai, Kurše, Padures kaime, buvo 16 ūbų (Лейнасаре, 1971, p. 116–122). Išvardytų kaimų žemės plotai sudarė nuo 177,5 iki 954 ha¹, tarp jų šiaurinių kuršių Padures kaime – 355 ha. Didesnieji kaimai savo plotu yra buvę artimi minėtam *lauko* tipo Plaušinių kaimui.

Kai kuriuos kuršių laukų relikthus galima aptikti XVII–XVIII a. krašto ir vietovių žemėlapiuose. Senųjų kaimų pėdsakų yra ir Klaipėdos apylinkėse. Kairėje Dangės pusėje, žemose kalvose, dideliais ariamosios žemės plotais išsiskiria Tauralaukis. Šiauriau Tauralaukio esančiame Aukštakiemių kapinyne dar XIX a. pabaigoje buvo ištirta daugiau kaip 400 kapų (Lietuvos, 1977, p. 23–24). Intensyviausiai čia gyventa X–XIII a. viduryje. Tuo metu vieno šimtmečio bėgyje čia buvo palaidojama tik apie 100 žmonių. Vadinasi, šiame kapinyne, kurį nuo dirbamųjų laukų skyrė nedidelis Ringelio upelis, savo mirusiuosius laidojo nedidelė kaimo bendruomenė. Vietovardyje Tauralaukis esanti šaknis *lauk* rodo ryšį su *lauko* tipo kaimo bendruomene. Tauralaukis gali reikšti arba *lauką*, kur senovėje būta taurų (plg. Vanagas, 1981, p. 341–342), arba *lauką*, kuris priklausė Taurui.

¹ Ūbas (*Haken, Hufe, Hube*) = 30 margų = 40 rykščių ilgio ir 10 rykščių pločio = 22,188 ha sklypas (Zemzaris, 1981, p. 79–80).

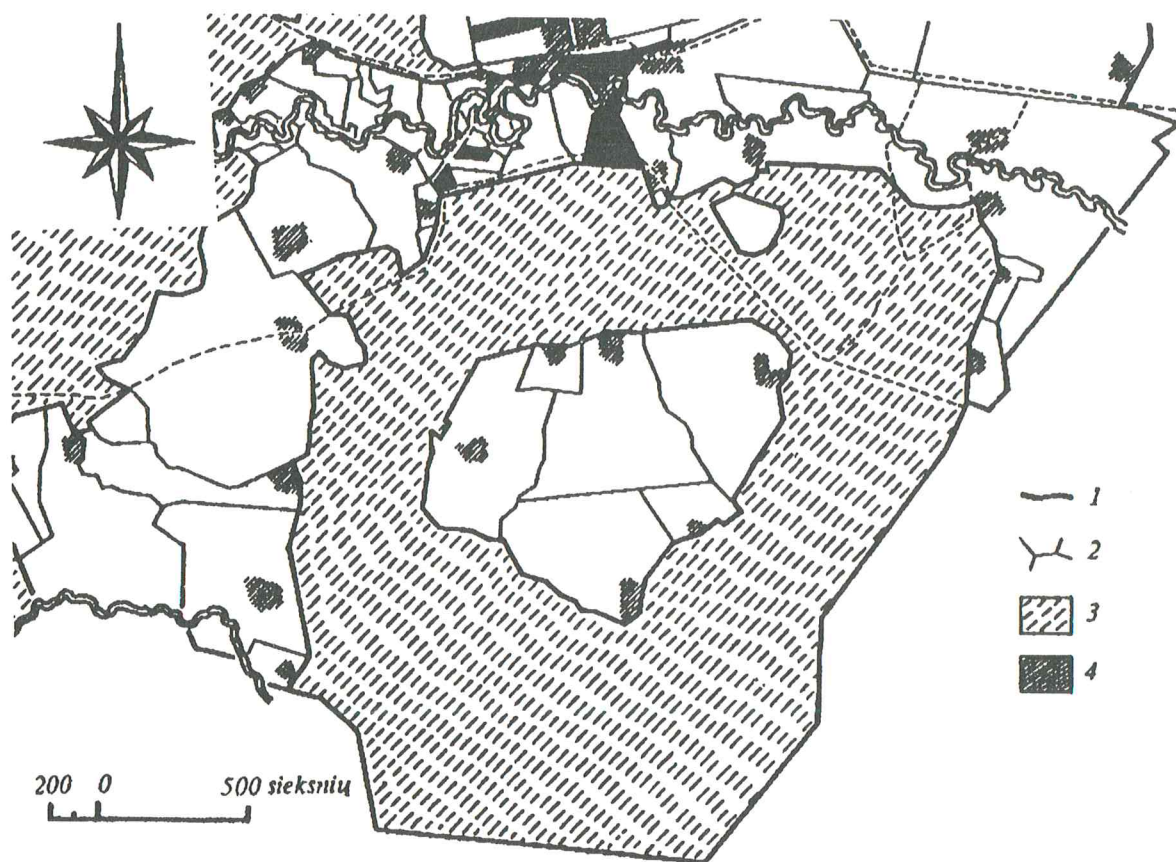
Lauko sodybų neaptikta, žinoma tik sena kulto vieta – „velnio akmuo“ žemoje Dangės pakrantėje. Vietos žemdirbystei buvo geros. Tarp arimų ir Dangės, jos salpoje, visada buvo gerų pievų, rytuose, žemesnėse vietose, plytėjo ganyklos. Tauralaukis buvo tarp Klaipėdos, kaip pagrindinio Pilsoto žemės uosto, ir Eketės, pagrindinio administracinio centro, šalia Dangės, todėl jo gyventojai buvo gerai apsirūpinę ir turtingi, tarpininkavo ir prekyboje, lauko vyresnieji turėjo gerų ginklų. Labai tikėtina, jog pradinis *lauko* tipo kaimas ilgainiui išsivystė į kitokio pobūdžio gyvenvietę. 1462 m. Tauralaukyje įsikūrė dvaras. XVI a. viduryje ten, be dvaro, buvo atskirų sodybų (Sembritzki, 1926, p. 48–49, 74, 78). XVII–XVIII a. planuose (Staatsbibliothek PK Berlin, N. 11999/50; Šliogeris, 1982, p. 15) Tauralaukyje yra pažymėtos sodybvietės, kurių išsidėstymas primena X–XIII a. kuršių lauko struktūrą.

Pūres Zviedri – XII–XIV a. kuršių kapinynas senajame etniniame kuršių–lyvių pasienyje. Ten iširti degintiniai kapai yra neturtingi, juose mažai darbo įrankių ir ginklų. Tai nedidelės kaimo bendruomenės, buvusios atokiau nuo didesnių centrų, kapinės. Pūres kapinyne buvo laidojami žemdirbiai. Kaimas Pūre (*de villis... Pyrrer; Dorp Puren*) minimas XIII–XV a. šaltiniuose (Mugurėvičs, 1987, p. 56–67). Kaimo situacija kadaise miškingoje vietoje, genčių pasienyje, rodytų, jog čia būta *lauko* tipo gyvenvietės.

Kaimai (Weiler) yra buvę nedideli, nereguliarūs, dažnai padriki, susidėję iš 5–8 kiemų. Senųjų kaimų relikštų dar XIX a. buvo išlikę pietiniame Kurše. Vienas iš jų – Mackaičių kaimas (Telšių apskr.). Ten buvo be sistemos sujungtos 9 sodybos viename beveik kvadratiname apie 200 ha plote su 7 įvairaus dydžio bendrais kaimo laukais (Conze, 1940, p. 19, Abb. 2).

Kompaktiškų *kaimų* tradicijas atspindi savaimingai susiklosčiusio Žengulių kaimo pietiniame Kurše (buvusioje Mėguvos žemėje) agrarinė struktūra (2 pav.). Kaimo branduolį sudarė 6 sodybos. Šios sodybos buvo vienas šalia kito esančiuose dirbamuose laukuose, kuriuos supo ganyklos. Kitos sodybos sudarė atskiras grupes, tarp kurių buvo pievos ir dirbami laukai (Šešelgis, 1988, p. 12–15).

Atrodo, kaimo tipo gyvenvietės žymių buvo rasta aukštame Dangės krante, tarp Klaipėdos ir Eketės Pilsoto žemėje. Gyvenimo pėdsakų aptikta nedideliame plote, jokių įtvirtinimo žymių čia nebuvo, ši vieta nebuvo apsaugota ir gamtos – čia yra buvusi atskira sodyba, priklausiusi *lauko* ar *kaimo* tipo gyvenvietei. Keramika datuojama vidurinio geležies amžiaus pabaiga–vėlyvojo geležies amžiaus pradžia (Žulkus, 1979).

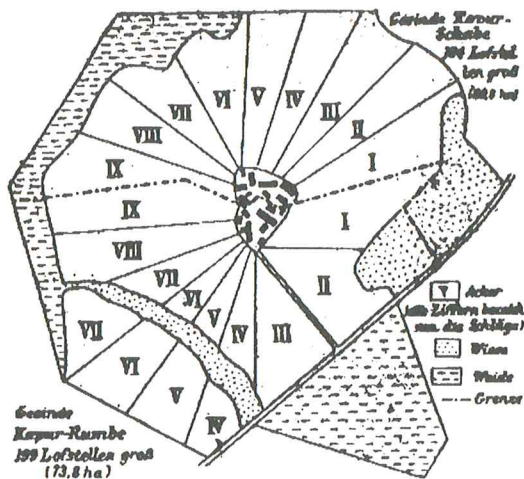

2 p a v. Senųjų kaimų struktūrą primena Žemgulių kaimo buvusioje Mėguvos žemėje branduolys (pagal: Šešelgis, 1988, p. 14): 1 – sodybų grupių ir jų naudotų žemių ribos; 2 – sodybų ir ariamosios žemės ribos; 3 – pievos; 4 – sodybų pastatų grupės

Kiemas, latviškai – *ciems*, yra buvusios kompaktiškiausios ir mažiausios žemdirbių gyvenvietės. Wegebericht'e minima, jog kiemai vienas nuo kito kartais buvo nutolę apie $\frac{1}{2}$ mylios. Ten taip pat randame duomenų apie kiemų dydį ir gyventojų skaičių. Kiemuose buvo nedaug šeimų: Babtų kieme buvo 6 šeimynos, Grugelio – 8, Kebeno – 5, Simgailos – 6; Mísio – 5 šeimynos, kiemas pasiekiamas geru lydimu. Šie kiemai buvo aptverti, turėjo gana aukštą gynybinio pobūdžio sieną su vartais: „Kiekvienas kiemas turi po dvejus vartus; Babtų kiemas turi didelius vartus“ (Die Littauischen, 1863, p. 681–694). Kiemai buvo žinomi ne tik Vakarų, bet ir Rytų Lietuvoje. J. Jurginis atkreipė dėmesį į tai, jog *kiemai* Wegebericht'e vadinami žymiausių to meto Lietuvos bajorų vardais. Tokiu būdu kiemai buvo sutvirtintos feodalų sodybos, kuriose buvo ir jų giminaičių arba pavaldinių gyvenamieji namai. Kiemninku iki XVI a. Lietuvoje buvo vadinamas smulkus bajoras, kaimo savininkas (Jurginis, 1978, p. 12–13).

Kiemai galėjo atsirasti išsikeliančių kaimų gyventojams. Kaimuose atsiradus gyventojų pertekliui, kai kurie valstiečiai arba kelios giminingos šeimos išeidavo iš bendruomenės ir kurdavosi laisvuose žemės sklypuose, kurie nepriklausė kokiam nors bendruomeniui. Tos naujakurių įsisavintos žemės buvo vienos šeimos nuosavybė ir vadinosi *banda* – vienodai latviškai ir lietuviškai², analogiškai švedų *bonde*. Paprastai *banda* buvo nedidelis žemės sklypelis kur nors miške. *Bandoje* gyveno laisvieji žmonės, ir jie žemei apdirbti, skirtingai nei kaimų bendruomenė, galėjo naudoti svetimą darbo jėgą. Ordino laikais, jei *banda* buvo kieno nors valdose, valstietis už tą sklypelį turėjo atsilyginti. Iš šių laisvųjų valstiečių – *bandininkų* ilgainiui išaugo smulkūs feodaliniai ūkiai (Лейнацапе, 1971, p. 121). *Kiemuose*, nedideliuose sodybų

² Lietuvoje *banda* – žemės sklypelis, duodamas samdininkui, sūnui ar jaunesniajam broliui (Dabartinės, 1972, p. 71)

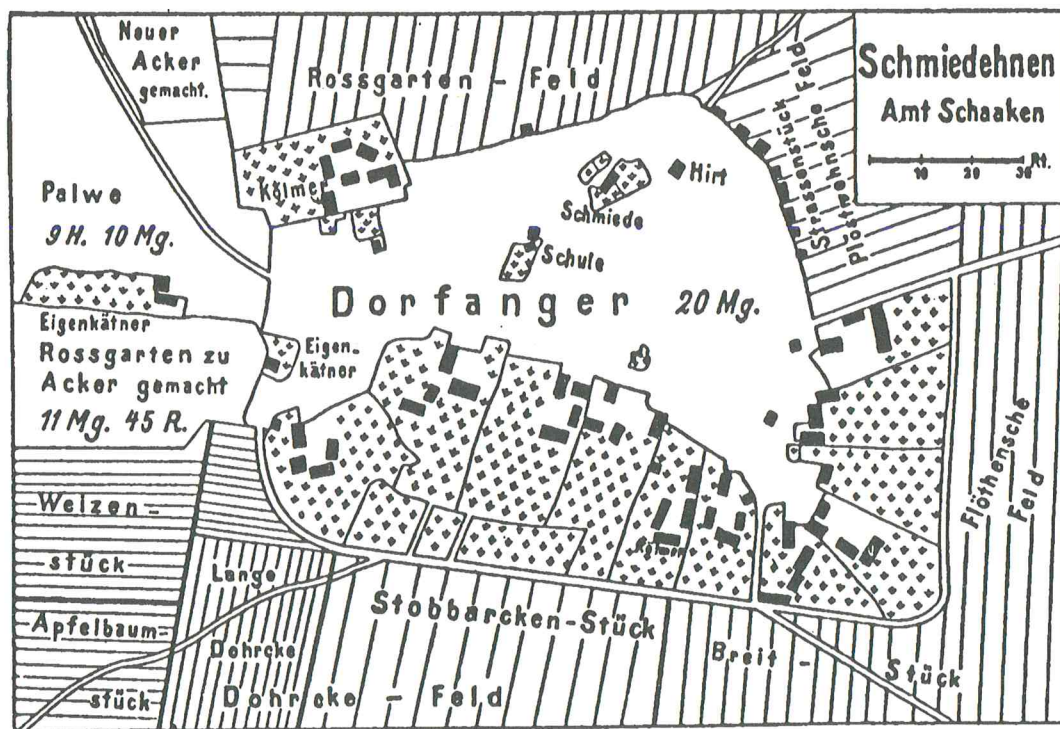
3 p a v. Analogija kiemo tipo kaimui. Dvigubas Kerpur-Rumbe ir Kerpur-Schabe kaimas Šiaurės Kurše (pagal: Mager, 1920, pav. 5)

kompleksuose, gyveno ir prūsų nobiliai. Sembų pusiasalyje rasta apie 40x30 m dydžio gyvenvietė yra priskiriama prūsų vitingui Jinandui (*Jynande de Wosegan*), paminėtam 1316 ir 1328 m. (Peter von Dusburg, 1861, p. 105), kuris V. Kulakovo kažkodėl vadinamas „vikingu Junandu“ (Кулаков, 1994, p. 86).

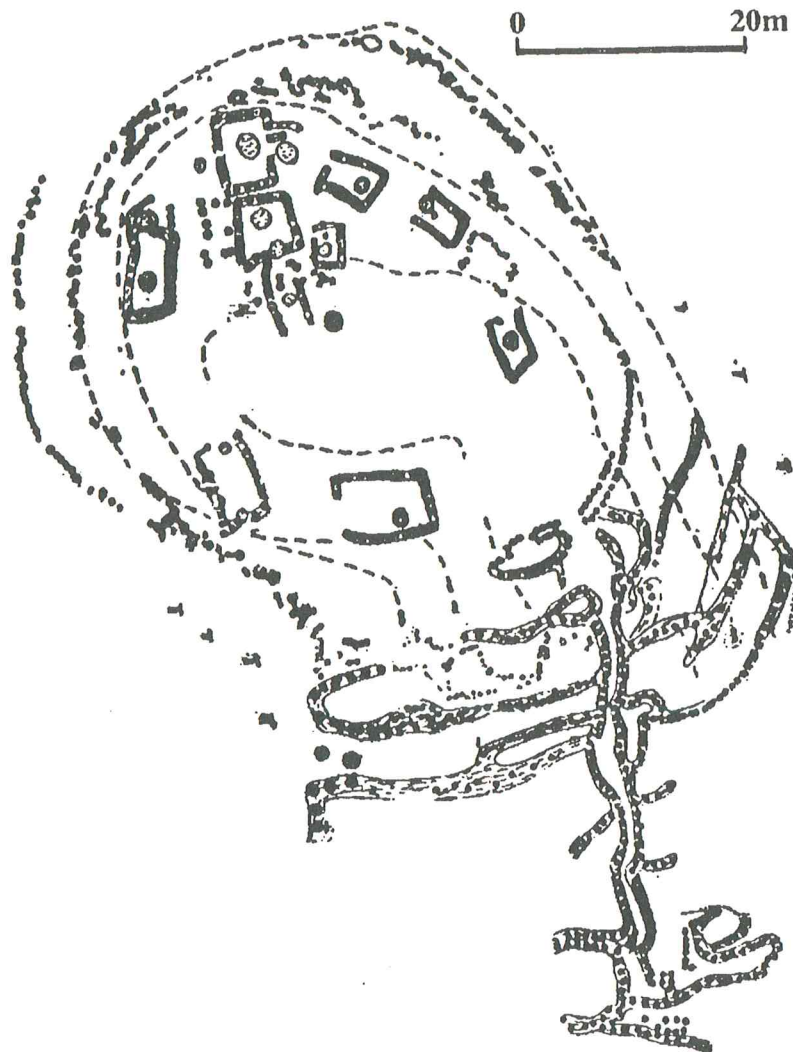
Analogiški senajam *kiemo* tipo gyvenviečių tipui gali būti vėlesni kaimų kompleksai. Idealių *kiemų* primena dvigubas kaimas Kerpur-Rumbe ir Kerpur-Schabe Tūkumo apskr., Latvijoje (3 pav.). Kompaktiška 17 pastatų grupė bendrame kieme su bendru įvažiavimu buvo apsupta dirbamų laukų ir už jų esančių pievų (Mager, 1920, p. 82, fig. 5).

Tarpinė grandis tarp *kaimo* ir *kiemo* buvo uždari prūsiški kaimai. Tipišku prūsų kaimu *caymis* laikomas mažas aikštinis kaimelis, kuriame apie aikštę puslankiu būdavo išsidėsčiusios sodybos (4 pav.). *Caymis* tvora atskirtas nuo bendruomeninių ganyklų, vadinamų *palwe*. Šaltiniuose neretai minimos tvoros apie kaimus ir vartai. Aikštė kaimo viduryje yra buvusi didelė – tai lėmė gyvulininkystės ūkis. Sprendžiant iš 6 kaimų aprašymų, ji vidutiniškai buvusi 19 margų (margas Prūsijoje – apie 0,25–0,56 ha (Lietuviškoji, 1981, p. 240). Tokios kaimo aikštės prūsiškai buvo vadinamos *sparyus* (Wenskus, 1986a, p. 278, 280). Toks dar apie 1400 m. žinotas prūsų kaimo planavimas baltų žmėse turi labai senas tradicijas. Žalvario ir ankstyvojo geležies amžių piliakalniai, atrodo, buvo sutvirtinti maždaug 8–10 gyvenamųjų namų ir ūkinių pastatų kaimai (5 pav.) (Gimbutienė, 1985, p. 66–68).

Kiemų pėdsakų randama ir archeologinėje medžiagoje. Vienas nedidelis kiemo tipo kaimas galėjo būti į rytus nuo Klaipėdos, aukštos Dangės pa-

4 p a v. Aikštinis prūsų kaimas Šmidėnai (dabar – Kijevoje) (pagal: Wenskus, 1986a, p. 279, pav. 2)

5 p a v. Ankstyvojo geležies amžiaus vakarinių prūsų gyvenvietė piliakalnyje (pagal: Gimbutienė, 1985, p. 66)

krantėse, šalia XIII a. viduryje minimos *Pois* pilies apygardos centro. Jo žmonės mirusiuosius laidojo nedidelėse Slengių kapinaitėse. Kapų nedaug, tačiau jie turtingi, vyrai laidoti su kirviais ir kalavijais. Daugiausia kapų priklauso 1000–1250 metų laikotarpiui (Žulkus, 1980). Kiemo turtingumą lėmė Klai-pėdos centrų kaimynystė ir dar XIII a. tebebuvęs senas kelias nuo *Pois* į Eketę (Sembritzki, 1926, p. 5).

Kaimo tipo gyvenvietei priskirtini Jedžiotuose, netoli nuo Apuolės komplekso, rasti gyvenvietės pėdsakai. Šalia pelkės apie 2 ha plote buvo degusių, apdegusių akmenų, molio, pavienių geležinių dirbinių (Lietuvos, 1975, p. 190). Čia, matyt, yra buvęs gana kompaktiškai apstatytas kaimas, kurį supo pelkė ir dirbamosios žemės. Griovių ar pylimų pėdsakų apie šią gyvenvietę neaptikta.

Kretingoje, apie 4 km nuo svarbaus ir turtingo Mėguvos žemės Andulių–Kretingos centro, šalia Akmenos upės, buvo tyrinėta dalis X–XIII a. kapinyno. Rasti 67 kapai, beveik visi degintiniai. Ten buvo palaidoti žemdirbiai ir smulkiaisiais amatais vertęsi žmonės. Tarp jų iškastas tik vienas apie 1200 m. datuojamas vyro kapas, kuriame, be ietigalių, buvo ir kalavijas. Čia nebuvo vyrų kapų su kirviais ar kuršiams būdingais kovos peiliais, tik viename kape rastos svarstyklėlės. Turtingų kapų nedaug (Jablonskis, 1984). Sprendžiant iš buvusio kapinyno ploto, X–XIII a. čia buvo laidojami žmonės, priklausę nedidelei žemdirbių bendruomenei – greičiausiai kompaktiškam *kiemui*.

Mėguvos žemės šiaurės rytinėje dalyje, 2 km atstumu vienas nuo kito, yra du vienalaikiai vikingų

laikų kapinynai, vadinami tuo pačiu Genčų vardu. Vienas kapinynas visiškai ištirtas – apie 250 kapų beveik po lygiai pasiskirsto IX–XII a. Nemažai mirusiųjų laidoti su turtingomis įkapėmis. Dažnai randami dalgeliai ir miniatiūriniai kapliukai patvirtina žemdirbišką kapinyno pobūdį. Kapinyne nerasta nė vieno dirbinio, liudijančio apie prekybą. Didesnė dalis vyrų buvo laidoti su ietimis, kai kurie – su kovos peiliais ir kalavijais. Vyrų ir moterų kapuose gausu geriamųjų ragų (Merkevičius, 1984; 1988; Stankus, 1984; 1996). Genčai yra buvę atokiau nuo didesnių centrų ir prekybinių kelių, apsupti miškų, netoli nėra buvę pilių. Radiniai kapinyne rodo, jog čia palaidoti žmonės, priklausę stabiliai ir turtingai žemdirbių bendruomenei, gyvenusiai vienoje vietoje kelis šimtmečius. Ši bendruomenė buvo labai nedidelė 20–30 žmonių grupelė³, matyt, susieta giminystės ryšiais. Genčų žmonės gyveno nedideliame įtvirtintame *kieme*, kuriame galėjo stovėti 4–6 gyvenamieji ir dar kažkiek ūkinų pastatų.

MAŽIEJI CENTRAI, GYVENVIEČIŲ ADMINISTRAVIMAS, APLINKA IR ŪKINIAI RYŠIAI

Be kaimų, tarp agrarinio pobūdžio pirminių vietnetų buvo ir mažų smulkiųjų feodalų pilių su nedidelėmis papilio gyvenvietėmis. Neretai tie mažieji centrai atkartodavo svarbesnių žemių centrų struktūrą; be pilies ir priešpilio, ten būdavo ir vietinės reikšmės alkaviečių. Tokie centrai administruodavo keletą kaimų. Kai kurie jų, matyt, būdavo pilių apygardų centrai, kiti įeidavo į pilių apygardų sudėtį. Vienas iš pastarųjų centrų buvo Pūrmaliai Pilsoto žemėje. Kompleksą sudaro piliakalnis su pylimais ir nedidele, apie 800 m² aikštele, apie 0,3 ha dydžio gyvenvietė ir šventvietė su akmenų sistema (autorius 1986 m. tyrimai ir matavimai). Pūrmaliai yra nedidelio upeliuko ir Dangės santakoje. Šalia ėjo dar iki Ordino laikų buvęs kelias iš Klaipėdos į Palangą.

Tokių mažųjų centrų žemėnauda, matyt, niekuo nesiskyrė nuo žemėnaudos ir žemės dirbimo būdo *kiemo* ir *kaimo* tipo valstiečių gyvenvietėse. Su dirbamąja žeme galėjo būti susijusi ir Pūrmalio upelio vardo kilmė – latviškai *pūri*, žemaitiškai *pūrai* – žieminiai kviečiai, o latviškas žodis *mala* reiškia kraštą, upės, ežero krantą (K. Demerecko etimologija).

³ Kaimo bendruomenės populiacijos dydis V–VI a. buvo tiksliai apskaičiuotas Plinkaigalyje. Kapinyne per vieną šimtmetį buvo palaidota apie 180 žmonių (Kazakevičius, 1993) ir tai atitiko 40–60 žmonių, arba 5–8 šeimų gyvenvietę (Česnys, 1993).

Pūrmaliai turi panašios kilmės atitikmenį šiaurės Kurše – Pūre kaimą. Livonijoje atitinkamo dydžio žemės plotas, apsėtas kviečiais, buvo vadinamas *pūrvietu* (Zemzaris, 1981, p. 185).

Papilio gyvenviečių struktūra buvo labiau organizuota negu kaimų ir turėjo įtakos agrarinėms gyvenvietėms. Viena iš prekybinių ir amatų centrų (dalis jų pajūryje atsirado skandinavų pirklų įtakoje) ypatybių buvo gatvių struktūra. Žodis *gatvė*, latviškai *gatve*, yra skolinys iš skandinavų (plg. švediškai *gata*, daniškai *gate*), atsiradęs, matyt, kartu su prekybos centrais. Šis terminas ilgainiui prigijo ir kaimo gyvenvietėse. Baltų kraštuose *gatvės* ryšį su agrarinio pobūdžio gyvenvietėmis rodo latviško žodžio prasmė – *gatve* reiškia bandotakį, bandogani.

„Senajoje riterių teisėje“ kaimo bendruomenė pabrėžiama kaip teritorinė bendruomenė, kurioje pievos, ganyklos ir miškai buvo naudojami bendrai, o ariamoji žemė buvo paskirstyta individualiam naudojimui tarp atskirų šeimų. Arimai, paskirti šeimai, nebuvo jos nuosavybė. Kaimo bendruomenėje žemės nebuvo galima pirkti, o bendroje žemėje nebuvo galima statyti pastatų be bendruomenės sutikimo. Kiekviena šeima ar keletas giminųjų šeimų dirbdavo bendruomenės žemę savo jėgomis. Kaimai turėjo paveldėjimo teisę (*hereditas*) arimams, pievoms, žvejybai, miškams ir drevėms (Леѳначапе, 1971, p. 120–122). XIII a. Livonijos teisyneuose, kurie atspindi iki Ordino laikų, susiformavusią kuršių paprotinę teisę, tarp žemdirbių taip pat skiriami laisvieji (*frīen*) valstiečiai (Hаzаpоvа, 1980, p. 49).

Mažuosius centrus su pilimis ir kiemus valdė smulkieji feodalai. Laukus valdė vyresnieji, Prūsijoje vadinti *laukinikis*. Nors jiems pakluso ne tik *lauko*, bet ir *kaimo* tipo gyvenvietės, *laukinikis* priklausė tik „mažųjų laisvųjų“ kategorijai. Kiti mažieji laisvieji (*vrier* Elbingo žodyne) buvo vadinami žodžiu *tallokinkis* – darbininkai (Lietuvoje – *toloka*). Žemiausią grupę tarp valstiečių sudarė žmonės, ir prūsiskai, ir lietuviškai vadinti kumečiais, *kumetis* (Wenskus, 1986b, p. 430).

Žemdirbių gyvenvietės buvo skirtingoje aplinkoje: vienos – netoli jūros arba šalia didesnių upių, įtekančių į jūrą, kitos – palyginti geroje žemdirbystei sąlygose, trečios – miškingose vietose, toliau nuo prekybinių kelių ir centrų. Nuo aplinkos priklausė gyventojų tankis. Mėguvos žemėje vienai gyvenvietei teko vidutiniškai apie 11 km², Pilsoto žemėje – apie 8 km², Lamatoje – 12–13 km² (Žulkus, Klimka, 1989, p. 10, 17, 22). Miškingų vietų gyventojai galėjo naudotis didesniais plotais, o tankiai apgyventų vietų kaimai – žymiai mažesniais. Atskirų kaimų naudotus žemės ir miškų plotus skyrė gamtinės ir žmonių

6 p a v. Senieji dirbamų žemių plotai pietiniame Kuršė 1542 m. Celijaus žemėlapyje (pagal: Jäger, 1982, pav. 22)

pastatytos ribos, o kai kur ir užtvaros. Nuo aplinkos ir krašto apgyvendinimo priklausė ir išgyvenimo galimybės, ir gyvenviečių ekonomikos pobūdis.

Senovinių gyvenviečių, greta jų buvusių kapinynų ir piliakalnių išsidėstymas kuršių teritorijoje yra labai nevienodas. Laikui bėgant, dirbamųjų žemių plotai didėjo, tačiau iki pat mūsų dienų dar atsekami buvę miškų masyvai, o senuosiuose krašto žemėlapiuose gana ryškiai skiriamos zonos, kur yra buvę daugiau dirbamųjų žemių. Jau nuo IX–X a. didesnė dalis gyvenviečių ir pilių Pilsoto ir Mėguvos žemėse buvo prie Dangės–Akmenos upės, Akmenos ir Tenžės tarpupyje. Ten nuo seno buvo daugiau armenų ir mažiau miškų. Celijaus (*Zell*) 1542 m. sudarytame žemėlapyje (Jäger, 1982, p. 45, pav. 22) dirbamosios

žemės parodytos tik tarp Šventosios ir Dangės–Akmenos bei tarp Dangės–Akmenos ir Minijos, kitur Vakarų Kuršė vyrauja miškai (6 pav.). Ši situacija išliko iki pat XIX a. XIX a. pradžios Skuodo dekanato žemėlapyje (Czerski, 1830, priedai) irgi dar labai aiškiai išsiskiria bemiškiai plotai apie Akmeną ir Miniją. Lyginant ariamosios žemės ir miškų plotus su dirvožemių žemėlapiais (Историко, 1985, žem. IV, V) aiškiai matyti, jog geresnių dirvožemių vietos ne visada sutampa su dirbamųjų žemių masyvais. Vakarų Lietuvos apgyvendinimo tankis vikingų laikais su geriausių dirvožemių plotais sudarė tik 53 proc. koreliaciją (Genys, 1989, p. 130). Dėl to reikėtų teigti, jog dirvožemių kokybė kuršių gyvenviečių išsidėstymui vikingų laikais lemiamos reikšmės

neturėjo. Gyvenviečių koreliacija su moreninių kalvų reljefu pietinėse kuršių žemėse sudaro apie 70 proc. Akivaizdu, jog kraštą apgyvendinant lėmė ne geriausi dirvožemiai, bet saugesnės vietos. Nelabai patogias žemdirbystei kalvas šalia upių žmonės pasirinkdavo todėl, jog ten pastatytos pilys ir papilii gyvenvietės buvo geriau apsaugotos gamtos ir lengviau būdavo įrengti įtvirtinimus. Toliau nuo svarbesnių centrų buvę kaimai dažniausiai slėpėsi miškuose. Jų gyventojai užsiiminėdavo lydimine žemdirbyste, kuriai dirvožemių struktūra didesnės įtakos taip pat neturėjo.

Skirtingose gamtinėse sąlygose buvę kaimai ir mažieji pilių kompleksai (pilis, papilio gyvenvietė, alkas) buvo nevienodai susieti su ekonominiais mikroregionais. Toliau nuo kelių ir centrų buvusios miškų gyvenvietės buvo labiausiai uždarnos ūkine prasme ir turėjo išlaikyti daugiausia natūriniam ūkiui būdingų bruožų. Nedidelės *laukų* bendruomenės (5–6 sodybos ir kelios dešimtys žmonių) praktikavo lydiminę žemdirbystę ir ribotai augino galvijų. Miške išmėtyti ariami ploteliai kuršiškai buvo vadinami *gėsalais* (prūsiškai jie vadinti *gasto*). Šis žodis siejamas su *gesti* ir yra susijęs su lydimine žemdirbyste (Mažiulis, 1988, p. 328–310). S. Herberšteino žinia apie tai, jog XVI a. pradžioje žemė dar daug kur buvo ariama ne geležiniais, bet mediniais įnagiais, didesne dalimi galime taikyti *laukų* gyventojams. Lydimas duodavo gerus derlius (Jurginis, 1983, p. 60–62), tačiau vargu ar *laukai* gamindavo didelį grūdų produktų perteklių, kurį būtų galėję mainyti ar parduoti prekyvietėse. *Lauko* gyventojų buityje vyravo mediniai indai, molinius darydavosi patys iš vietinės žaliavos ir tik nedidelę jų dalį mainydavo prekyvietėse. Keli *laukai* galėjo patys išgauti geležį ir iš jos gaminti paprasčiausius buitinius rakandus, tačiau geresniais geležiniais ginklais bei spalvoto metalo papuošalais *laukų* gyventojai apsirūpindavo artimiausių centrų prekyvietėse. Svarbią vietą *laukų* gyventojų ūkinėje veikloje užėmė miškai. Paleozoologinių tyrimų duomenų apie šio tipo kaimus neturime, tačiau netenka abejoti, jog medžiojami žvėrys turėjo užimti svarbią vietą mityboje. Kokybiškas medus („Pasakojama, kad niekur nėra geresnio ir puikesnio medaus, turinčio taip mažai vaško, ir tokio balto kaip Žemaitijoje“, – rašė S. Herberšteinas (Jurginis, 1983, p. 60–61) ir vaškas, kailiai prekyvietėse buvo keičiami į reikalingus gaminius. Gana tankus upių tinklas buvo gera prielaida žvejybai. Upių ir ežerų vandenys kelių gyvenviečių buvo naudojami bendrai. Patys *laukų* gyventojai nebuvo prekybos ir mainų bei išorinių ryšių iniciatoriai. Tai buvo uždarnos bendruomenės, kurios išorinius ryšius priimdavo tik tiek, kiek tai buvo būtina išlaikyti natūrinio ūkio pobūdį. *Laukai*

žemių ūkinėje struktūroje buvo pati tolimiausia ir pasyviausia, nors ir gana svarbi, hinterlando dalis.

Purmalių tipo mažieji pilių centrai užėmė visai kitą vietą žemių ūkinėje struktūroje. Priešingai *laukams*, jie negalėjo egzistuoti be išorinių ryšių ir turėjo ūkinį hinterlandą, vadovavo mikrohinterlandui. Mažųjų pilių centrų nedidelėse pilaitėse sėdėjo smulkūs feodalai, kurie sudarė svarbią administracinę grandį genties hierarchijoje. Mažųjų pilių valdytojai, matyt, galėdavo tapti pilių apygardų valdytojais arba dar aukštesnio rango. Dalis tokių mažųjų pilių kompleksų buvo atokiau nuo svarbiausių prekybinių kelių, tačiau buvo susieti su jais vietinės reikšmės keliais. Didesnė dalis šių pilaičių buvo didesnių ar mažesnių gyvenviečių spiečių sudėtyje.

Mažųjų pilių centrų papilii gyventojų ekonomika buvo agrarinė, o gyvulininkystė turėjo būti pakankamai išvystyta. Kita vertus, jų ūkis jau nebegalėjo savęs aprūpinti, nors juose nebuvo ekstensyvaus pobūdžio amatų, kad būtų gaminama išvežimui. Matyt, vyravo vietinio pobūdžio amatai (puodų žiedimas, geležies gavyba ir apdirbimas), tokių kompleksų gyventojų kapuose yra su prekyba susijusių radinių (svarelių ir svarstyklių), karių kapų su geresniais ir brangesniais ginklais, žymiai daugiau žalvario ir sidabro papuošalų. Tarp negausių gyventojų (Purmalių papilyje galėjo gyventi apie 30–40 žmonių) buvo tokių, kurie iš dalies vertėsi ir prekyba kaip pagalbiniu verslu, tarpininkaudami didelių centrų ir kaimų mainuose. Tuose mažųjų pilių centruose, kur buvo nedidelio regiono šventvietės ir susirinkimų (*tingo*) vietos, greičiausiai veikdavo ir nedidelės sezoninės prekyvietės. Mažosios pilys dažniausiai būdavo ne tokiose miškingose vietose, tankiau apgyventoje aplinkoje ir turėjo užsiimti ne tiek ekstensyvia, kiek intensyvia žemdirbyste, taikant trilaukį. Mažųjų pilių centrų ekonomika buvo susijusi su žemių ekonomika, nors ir netiesiogiai – su tolimąja prekyba ir pakluso regiono ekonominio gyvenimo ritmui (Žulkus, Klimka, 1989, p. 59–61).

Kiemai savo ūkine struktūra ir politiniu statusu turėjo būti labai artimi mažiesiems pilių centrums. Juos taip pat siejo įtvirtinimai ir pakankamai ryškiai išreikšta vienvaldystė, tik *kiemai* stovėjo šiek tiek žemiau administracinėje hierarchijoje. Tie *kiemai*, kurie buvo atokiau centrinių vietų, savo ekonomika turėjo būti artimi kaimams ir laukams. Nedidelių įtvirtintų *kiemų* su jų nedidele bendruomene ir *kaimų* ekonomika užėmė tarpinę padėtį tarp *laukų* ir *mažųjų pilių* kompleksų ir didele dalimi priklausė nuo to, kur jie buvo. Buvę arčiau prekybos ir amatų centrų labiau buvo susiję su jais ir priklausomi nuo jų, atokiau buvusių ūkis buvo labiau natūrinio pobūdžio.

Neturime duomenų kasdieniam kaimų gyvenimui ir buities skirtybėms palyginti. Žemės ūkio intensyvinimas turėjo gerinti kaimų gyventojų materialinę padėtį ir mitybą. Plinkaigalio kapų tyrimai parodė, jog kaimų ir mažųjų pilių aristokratijos sluoksniai yra turėję palankesnes gyvenimo sąlygas, nors po 1000 metų šis skirtumas nyksta; tai gali reikšti, jog ir turtingesni žmonės vietoj gyvulinio maisto dažniau vartodavo pieno produktus (Jankauskas, 1998, p. 450–452).

Kapinytų tyrinėjimo duomenys rodo kaimuose vyravus tradicinius amatus, tenkinusius pačios bendruomenės poreikius. Be įprastų žemdirbystės įrankių – dalgių, miniatiūrinių dalgelių, kapliukų – kaimo gyventojų kapuose (Kretinga, Bandužiai, Plinkaigalis) pasitaiko darbo įrankių, kurie susiję su medžio apdirbimu – drožtuvėlių, vedegų, gražtelių, dvirankių skobtų (lenkenų). Be to, beveik visuose kapinyuose randama kirvių, peilių, ylių, moterų kapuose – verpstukų ir miniatiūrinių juostų audimo įrankių komplektų, pasitaiko kastuvų. Rečiau kapuose aptinkama metalo apdirbimo įrankių: kirstukų, dildžių – jie būdingesni amatų centrų kapinyams (Kazakevičius, 1993, p. 68–72; Latvijas, 1974, p. 366; Stankus, 1995, p. 81; Tautavičius, 1996, p. 117–119).

Nedaug žinoma apie specializuotus amatus. Nėra tyrinėtas centruose gamintos keramikos paplitimas. Tol, kol nebuvo įsivyravusi žiasta keramika (kuršių svarbesniuose centruose tai įvyko tik po 1100 m. (Žulkus, 1997, p. 194, 284, 285), o kaimuose dar vėliau) puodus ir kitus paprastus indus dažniausiai lipdė ir degdavo kiekviena šeima. Tiesa, kaimuose turėjo būti ir labiau įgudusių puodžių, dirbusių ir kitiems to paties kaimo žmonėms, tačiau jų negalima pavadinti amatininkais, kadangi be jų paslaugų kaimo bendruomenė galėjo nesunkiai apsieiti. Vis dėlto puodžių produkcija, nors ir ribotai, buvo keičiamasi ar prekiaujama nuo seno. Viena iš priežasčių buvo ta, jog ne visi kaimai turėjo tinkamo molio indams lipdyti, be to, geresnis molis ir gamybos technologija garantavo indų kokybę. Atsiradus žiastai keramikai kai kuriuose didesniuose kaimuose, ten, kur buvo tinkamo molio, galėjo atsirasti puodžių, parduodavusių savo gaminius ir gretimuose kaimuose sezoninėse prekyvietėse vieną du kartus per metus.

Kitas tradicinis kaimo gyventojų verslas buvo geležies gamyba iš pelkių rūdos ir su ja susijęs medžio anglių degimas. Medžio anglis galėjo degti tik gana miškingose vietose, nes 1 kg geležies kritei pagaminti reikėdavo 4–5 kg anglių, o tokiam kiekiui anglių išgauti reikėjo apie 40 kg medienos (Stankus,

1978, p. 78). Vikingų laikais, atsiradus didelėms pilims su didelėmis amatų gyvenvietėmis ir išsivysčius prekybai bei prekybiniams keliams, kaimuose, kuriuose nepagamindavo aukštos kokybės geležies dirbinių, visų pirma ginklų, geležies gavyba ir apdirbimo verslas turėjo smukti. Nepaisant to, vietinė geležies gavyba iš balų rūdos ir apdirbimas ilgą laiką išliko atokesniuose, bet šalia rūdos išteklių buvusiuose kaimuose. Iki pat XVII a. vidurio metalo apdirbimo tradicijos buvo gajos daugelyje kaimų ir nedidelių LDK miestelių. Ten tarp amatininkų dažniausiai vyravo kalviai (Meilus, 1997, p. 67–68, 84).

Tradicines senovines geležies gavybos ir apdirbimo vietas rodo būdingi vietovardžiai. Mikrotoponimų ir hidronimų su šaknimi *rūd-*, siejamų su *rūda*, žinoma šimtai. Nemažai jų yra ir Akmenos bei Ventos baseinuose (Rūdaičiai, Rudausiai, Rudeliškiai, Rudikiai, Rudija, Rudupalis, Rudupė, Rūdupis, Rūdynė ir kt. (Lietuvos, 1976, p. 265–266; Vanagas, 1981, p. 281–282). Pietų Kurše pelkių rūdos telkinių daugiausia yra Akmenos upės slėnyje, o mažesniais kiekiais rūda plačiai sutinkama visuose didesniuose pelkių masyvuose. Geležies gavybos ir apdirbimo pėdsakų randama beveik visose tyrinėtose senovinėse gyvenvietėse. Nedidelių geležies lydymo krosnelių liekanų rasta Paplienijo papilio (Stankus, 1978, p. 73–88) ir Gondingos gyvenvietėje (Genys, 1989, p. 132), vienoje iš Žardės gyvenviečių šalia Klaipėdos (Genys, 1992, p. 47).

GYVENVIEČIŲ EVOLIUCIJA

Vakarinių baltų žemėse paplitusių kaimų tipai: *laukas*, *kaimas* ir *kiemas* dar egzistavo apie 1400 metus. Vėliau transformavosi jų struktūra, nyko ir terminai *laukas*, *kiemas*. Valstiečių apgyventus *laukus* ilgainiui imta vadinti kaimais (Šešelgis, 1988, p. 12). Terminas *laukas* šalia *kaimas* kai kur išsilaikė dar gana ilgai. Toks dvigubas įvardijimas yra žinomas nuo 1711 m. (Conze, 1940, p. 20).

Dalis *kiemo* tipo gyvenviečių nuo XV a. virto dvaro, bajoro sodybomis ir buvo pradėtos vadinti *dvarais*. Kitose gyvenvietėse, vadintose *kaimais*, pasiliko tik prievolės atliekantys bajorai. (Šešelgis, 1988, p. 12). Nuo XVI a. visuotinai žinomos jau tik dvi kaimo gyvenviečių formos – valstiečių *kaimai* ir bajorų *dvarai*.

Dvarais tapo ir dalis tų mažųjų pilių centrų ir kiemų, kurie išliko po XIII–XIV a. karų. Kurše ir Lietuvoje tokių pavyzdžių rasti sunku; tarp medinių pilių ir piliakalniuose buvusių dvarviečių visur yra

150–200 metų pertrūkis (Zabiela, 1995, p. 65, 66, 182). Sunku rasti ir tiesioginį ryšį tarp buvusių gyvenviečių ir vėlesnių miestelių bei parapijų, tačiau akivaizdu, jog pirmosios parapijos XVI a. kūrėsi buvusių centrinių vietų aplinkoje, kur gyventojų tankis ir kaimų skaičius dar tebebuvo didesnis. Beveik visada naujosios XV–XVI a. gyvenvietės buvo kitose vietose nei senieji kaimai.

Kai kurie kaimai ilgainiui keitė savo vietas, „slinkdami“ miškingose vietovėse arba persikeldami į patogesnes vietas (Pūres Zviedri). XV–XVI a. kaimai jau gerokai didesni, pvz., Mažeikiai (Vaškevičiūtė, 1995) – matyt, aplinkinių mažųjų kaimų gyventojai kėlėsi į vieną vietą sudarydami didesnius naujos struktūros kaimus. Dėl to daug smulkių, daugiausia *lauko* ir *kaimo* tipo, gyvenviečių išnyko. Apie tai, kad keliems kaimams susijungus atsirastų nedideli miesteliai, o vėliau bažnytkaimiai ir parapijų centrai, duomenų neturime. Labai retai miesteliais virto ir buvę smulkiųjų feodalų kiemai. Kurše, kaip ir Žemaitijoje, dvarai ir parapijų centrai atsirado buvusių didžiausios ar vidutinės reikšmės centrų aplinkoje. Vienas iš tokių būtų Gardai (vėliau Žemaičių

Kalvarija, Varduva) Keklio žemės pietrytinėje dalyje. Gardai su nemažu piliakalniu su papėdės gyvenviete ir kapinynu (Lietuvos, 1975, p. 175) 1253 m. buvo paminėti tarp Keklio žemės centrų (Liv–, 1967, CCXLIX, p. 327–328). XV a. pradžioje čia buvo įsteigtas Žemaičių vyskupo dvaras, 1636 m. parapija, o 1637 m. dominikonų vicuolynas (Bružas, Miškinis, 1979, p. 89–90). Andulių–Kretingos centras, taip pat minimas 1253 m. dokumente (Liv–, 1967, CCXLIX, p. 327–328), Kretingos *kiemas* ir aplinkinės gyvenvietės XVI a. davė pradžią miesteliui ir pranciškonų vicuolynui. XVII a. pradžioje suplanuotas miestas kūrėsi buvusios pagoniškosios šventvietės (Žulkus, 1995, p. 71) vietoje.

Kuršių kaimai ir mažųjų pilių centrai tiesiogiai išaugti į miestelius, dvarus, parapijų ir vyskupysčių centrus, kaip visuotinai buvo Skandinavijos šalyse, retai tegalėjo, nes Šiaurės Kurše Ordinas XIII–XIV a. smarkiai pakeitė politinę ir ūkinę krašto sistemą, o Pietų Kurše dėl Lietuvos ir Ordino karų išnyko apie 2/3 senųjų gyvenviečių. Tokia evoliucija buvo galima tik Lietuvos Kunigaikštystės sudėtyje buvusiose pietrytinėse Keklio krašto kuršių žemėse.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Blomkvist N. (red.), 1994 – Den gotländska gården – Lauks i Lokrume // Läsa landskap. En fälthandbok om Svenska kulturmiljöer. Stockholm, 1994.
- Bružas K., Miškinis A., 1979 – Varduva // Lietuvos TSR urbanistikos paminklai. Vilnius, 1979. Kn. 2, p. 89–111, 126–129.
- Conze W., 1940 – Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Deutschland und der Osten. Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. Bd. 15. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland. Leipzig, 1940. Teil. 1.
- Czerski S., 1830 – Opis Żmudskiey dyecezyi. Wilno, 1830.
- Česnys G., 1993 – Plinkaigalio gyventojų palcodemografija, antropologija ir populiacinė genetika // LA. Vilnius, 1993. T. 10, p. 182–196.
- Dabartinės, 1972 – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1972.
- Dopkiewitsch H., 1933 – Die Burgsuchungen in Kurland und Livland vom 13.–16. Jahrhundert. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Riga, 1933. Band 25, Heft 1.
- Genys J., 1989 – Miestų kūrimosi Vakarų Lietuvoje klausimu // Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989, p. 128–137.
- Genys J., 1992 – Žardės piliakalnio gyvenvietės // ATL 1990 ir 1991 metais. Vilnius, 1992. T. 1, p. 44–47.
- Gimbutienė M., 1985 – Baltai priešistoriniais laikais. Vilnius, 1985.
- Jablonskis I., 1984 – Kretingos plokštinio kapinyno tyrinėjimai // ATL 1982 ir 1983 metais Vilnius, 1984, p. 74–76
- Jankauskas R., 1998 – Kai kurie Lietuvos praėities populiacijų biosocialinės diferenciacijos rodikliai // LA. Vilnius, 1998. T. 15, p. 447–453.
- Jäger E., 1982 – Prussia–Karten 1542–1810. Weißenhorn, 1982.
- Jurginis J., 1978 – Lietuvos valstiečių istorija. Vilnius, 1978.
- Jurginis J. (red.), 1983 – Kraštas ir žmonės. Vilnius, 1983.

- K a z a k e v i č i u s V., 1993 – Plinkaigalio kapinynas // LA. Vilnius, 1993. T. 10, p. 3–181.
- Latvijas, 1974 – Latvijas PSR arheoloģija. Rīga, 1974.
- Lietuviškoji, 1981 – Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1981. T. 7.
- L i e t u v o s, 1975 – Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1975. T. 2.
- Lietuvos, 1976 – Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. Vilnius, 1976. T. 2.
- L i e t u v o s, 1977 – Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1977. T. 3.
- Die littauischen, 1863 – Die littauischen Wegeberichte // SRP. Leipzig, 1863 (nachdruck: Frankfurt am Main). Bd. 2, p. 662–711.
- Liv-, 1967 – Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Aalen, 1967. Bd. 1, Abt. 1.
- M a g e r F., 1920 – Kurland. Eine allgemeine Siedlungs-, Verkehrs- und Wirtschafts-geographie. Hamburg, 1920.
- M a ž i u l i s V., 1988 – Prūsų kalbos etimologijos žodynas. Vilnius, 1988. T. 1.
- M e i l u s E., 1997 – Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje – XVIII a. Vilnius, 1997.
- M e r k e v i č i u s A., 1984 – Genčių pirmasis plokštinis kapinynas // ATL 1982 ir 1983 metais. Vilnius, 1984, p. 80–83.
- M e r k e v i č i u s A., 1988 – Genčių I kapinyno tyrinėjimai // ATL 1986 ir 1987 metais. Vilnius, 1988, p. 78–82.
- M u g u r ē v i č s E., 1987. Pūres Zviedru kapulauks // Arheoloģija un etnogrāfija. Rīga, 1987. T. 15, p. 56–67.
- Peter von Dusburg, 1861 – Chronicon terrae Prussiae // SRP. Leipzig, 1861. Bd. 1, p. 3–219.
- S e m b r i t z k i J., 1926 – Geschichte der königlich preussischen See- und Handelsstadt Memel. Memel, 1926.
- S t a n k u s J., 1978 – Juodoji metalurgija // Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje. Vilnius, 1978. T. 1, p. 73–88.
- S t a n k u s J., 1984 – Antrasis plokštinis Genčių kapinynas // ATL 1982 ir 1983 metais. Vilnius, 1984, p. 90–93.
- S t a n k u s J., 1995 – Bandužių kapinynas // LA. Vilnius, 1995. T. 12.
- S t a n k u s J., 1996 – Genčių kapinyno I tyrinėjimai // ATL 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 118–122.
- Š e š e l g i s K., 1988 – Savaimingai susiklostę kaimai // Lietuvių liaudies architektūros paminklai. Vilnius, 1988. T. 3.
- Š l i o g e r i s V., 1982 – Bastioniniai įtvirtinimai Klaipėdoje // Architektūros paminklai. Vilnius, 1982. T. 7, p. 13–20.
- Š t e r n s I., 1996 – Vikingu institūciju atspulgs viduslaiku Latvijas vēstures dokumentos // Arheoloģija un etnogrāfija. Rīga, 1996. T. 18, p. 131–136.
- T a u t a v i č i u s A., 1996 – Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). Vilnius, 1996.
- V a n a g a s A., 1981 – Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. Vilnius, 1981.
- V a š k e v i č i ū t ė I., 1995 – Mažeikių (Šiaulių r.) XVI–XVII a. kapinynas // LA. Vilnius, 1995. T. 11, p. 290–316.
- W e n s k u s R., 1986a – Kleinverbände und Kleinzäune bei den Prußen des Samlandes // Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter / Hrsg. H. Patze. Sigmaringen, 1986, p. 245–298.
- W e n s k u s R., 1986b – Über einige Probleme der Sozialordnung der Prußen // Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Sigmaringen, 1986, p. 413–434.
- Z a b i e l a G. 1995 – Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1995.
- Z e m z a r i s J., 1981 – Mērs un svars Latvijā. Rīga, 1981.
- Ž u l k u s V., 1979š – Klaipėdos miesto archeologiškai vertingos teritorijos. Žvalgomųjų archeologinių tyrimų ataskaita // Klaipėdos Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, Nr. 7896.
- Ž u l k u s V., 1980 – Slengių senkapio (Klaipėdos r.) radiniai // ATL 1978 ir 1979 metais. Vilnius, 1980, p. 101–103.
- Ž u l k u s V., 1995 – Kuršių žemės ir žmonės // Lietuvininkų kraštas. Kaunas, 1995. T. 1, p. 65–74.
- Ž u l k u s V., 1997 – Palangos viduramžių gyvenvietės // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. Klaipėda, 1997. T. 6.
- Ž u l k u s V., K l i m k a L., 1989 – Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais // Lietuvos istorija. Vilnius, 1989.
- Историко, 1985 – Историко-этнографический атлас Прибалтики. Земледелие, Вильнюс, 1985.

Кулаков В. И., 1994 – Прусы (V–XIII вв.). Москва, 1994.

Лейнасаре И., 1971 – О поселениях крестьян и их собственности на землю в Латвии в период раннего феодализма // Сельские поселения Прибалтики XIII–XX вв. Москва, 1971, р. 116–122.

Назарова Е. Н., 1979 – „Ливонские правды“ как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Москва, 1979, р. 5–218.

SANTRUMPOS

ATL – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje

LA – Lietuvos archeologija

SRP – Scriptores rerum prussicarum oder die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit

CURONIAN VILLAGES IN THE 11th–15th CENTURIES

Vladas Žulkus

Summary

The territory of residence of Curonian tribe in the times of vikings was divided into separate lands and the latter – into smaller territories called *Burgsuchungen* (*borgsokinge*, or *castellatura*) consisting of small castles and several settlements, most frequently villages of agriculturists. In the opinion of some explorers, *Burgsuchungen* were not only territorial but also military and administrative units, the heritage of the tribute collection system organized by vikings.

In written sources of the 13th – 15th centuries villages of several types are mentioned. *Laukas*, *lauks* („a field“) were natural economical units within lands. Within Curonian „fields“ groups of farmsteads were widely dispersed between irregularly situated glades. *Laukas* was a characteristic primary territorial unit of Balts and the word itself is of Baltic origin. An appearance of the toponym „lauks“ out of Baltic territories must be bound with persons of Curonian or Prussian origin and lands owned by them. The unexpected existence of the toponym „*Lauks i Lokrume*“ within Gotland Island reflects the unexplored aspects of the relations of residents of Gotland and Western Balts in the times of vikings.

„Field“ – type villages in the Northern Curonia were demolished on the redivision of lands and development of land ownership by noblemen and in the southern Curonia – on the Valak Reform of the 16th century. One of few villages where features of a „field“ – type village remained is Plaušiniai Village of Keklis land (Fig. 1). Some relics of Curonian „fields“ may be found in the maps of the land and separate settlements of the 17th – 18th c.c., for example, Tauralaukis in the environs of Klaipėda (Fig. 2). Within the Aukštakiemiai burial ground, which is situated quite near, already in the end of the 19th century more than 400 graves were explored. The living standard of the residents of the settlement was high; they were rich, acted as trade mediators; the seniors of „fields“ had good arms. There is a high

probability of the development of a primary „field“ – type village into a settlement of other type. On the border of the territories of Curonians and Lyves a Curonian burial ground Pūres Zviedri of the 12th – 14th c.c. was explored. There in the „field“ – type settlement within a woodland a small village community lived.

Kaimas („a village“) were small scattered irregular settlements consisting of 5–8 farmsteads. The farmsteads were scattered in neighbouring cultivated fields which were surrounded with pastures. Relics of old villages remained in the Southern Curonia. The traditions of compact *kaimas* are reflected in the self-formed Žemguliai village of the Southern Curonia (Fig. 3).

A self-formed type of *kaimas* are closed Prussian square-type villages where farmsteads were located as a arc-half around a square (Fig. 4). Such layout of Prussian villages has very old traditions in Baltic lands (Fig. 5).

The layout of compactly built *kiemas* („yard“ – type villages is very similar to the one of „square“ – type villages. The „yards“ were fenced with rather high protective walls with gates. Some „yards“ in fact were fortified. Some „yards“ in fact were fortified farmsteads of small feudals. Later sets of estates may be considered analogies of the ancient „yard“ – type settlements. A double village of the Northern Curonia (Fig. 6) resembles an ideal „yard“. Traces of „yards“ are found also in archaeological materials (Slengiai near Klaipėda, Jedžiotai near Apulė as well as Kretinga, Genčiai). The disposed archaeological data do not enable to determine the building all around these „yards“, they only show the structure of their community and economy.

In addition to the primary village units also little castles of small feudals with small settlements around them existed. A part of them, probably, were centres of the castle districts, others were the parts of the districts. One of such centres was Pūrmaliai within Pilsotas land. The set consists of a small (800 sq. m), well-fortified hillfort, a settle-

ment with an area of 0.3 hectares and the saint place with a stone system. Later village adopted from the most important settlements situated around castles the structure of the layout as well as the word *gatvē* „a treet“). This word was borrowed from Scandinavians and came to Baltic lands together with creation of trade centres at the seaside. The link of *gatvē* with agrarian economy is reflected in the meaning of Latvian variant of this word (*gatve*) – „a cattle – passage“.

Settlements were situated in various places. A part of them were situated at the seaside or at large rivers flowing into the sea, other part – within territories which were more favourable for agriculture, others – in woodlands, far from trading centres and ways. In a course of time area of cultivated lands grew, however up today traces of the former large forest may be obtained and in old maps of the land the zones where area of cultivated fields were large – namely, between Minija, Dangė-Akmena and Šventoji rivers – may be clearly seen (Fig. 7). On the comparison of area of cultivated lands with maps of arable lands it may be seen that location of best arable lands not always coincided with massives of cultivated lands. It is evident that on the settlement of the land more important factor was the safety of the site than the best arable lands.

The links of villages and small sets of castles (consisting of a castle, the settlement by it and *alkas*, i.e. the saint place for religian cult) with economical microregions are not of the same level. Settlement of forest regions situated far from ways and centres were more closed from the standpoint of economy and preserved more of features of natural economy. Habitants of „fields“ were not initiators of trade and exchange as well as external relations. It was a closed

community which accepted external relations only within the framework which was necessary for maintenance of natural economy.

Small castle centres of Purmaliai type played quite another role in the economical structure of lands. Contrarily to „fields“, they could not exist without external relations, had an economical hinterland and influenced it. The economy of settlements around small castles was agrarian and also cattle – breeding had to be sufficiently developed. On the other hand, their economy already was not self – provided although there were no extensive handicraft for production of wares for export. Probably, handicrafts of local importance (such as pottery, extraction and processing of iron) dominated. In graves of habitants of such settlements finds related to trade, more costly arms, larger number of decorations are found. At the sites of saint places of small regions and sites of meetings (so called „tings“) also small season market – places funtionated.

The economical structure and political status of the „yard“ – type settlements were not meaningful in the hierarchy of lands. The economy of small „yards“ and „villages“ maintained an intermediate position between „fields“ and „small castle sets“.

The most frequent types of villages of Curonia and other Baltic lands, such as „a field“, „a village“ and „a yard“ existed even about 1400.

Then they were transformed and the terms „a field“ and „a yard“ were forgotten, a part of „yard“ – type settlements from the 15th century was transformed into farmsteads of noblemen and named „estates“. In the 16th century only two types of country – side settlements namely, villages of peasants and estates of noblemen – remained.

THE LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Plaušiniai village in the former Keklis land – almost ideal „field“ – type settlement of agriculturists.

Fig. 2. The main body of Žemguliai village in the former Mėguva land resembles the structure of ancient „villages“: 1 – the limits of farmsteads groups and their used lands; 2 – the limits of farmsteads and arable lands; 3 – meadows; 4 – groups of buildings of farmsteads.

Fig. 3. The analogy of the „yard“ – type village. A double Kepur–Rumbe and Kepur–Schabe village in the Northern Curonia.

Fig. 4. Prussian „square“ – type village Šmidėnai (at present – Kievskoye).

Fig. 5. A settlement of Western Prussians of the early Iron Age on a hillfort.

Fig. 6. Old arable lands of the Southern Curonia shown in Celius map dated 1542.

Резюме

Территория куршского племени во времена викингов была разделена на отдельные земли, а последние, в свою очередь, на меньшие территории, называемые *Burgsuchungen*, *borgsokinge* или *castellatura*, состоящие из небольших замков и нескольких селищ, обычно земледельческих деревень. По мнению некоторых исследователей, *Burgsuchungen* были не только территориальными, но и военно-административными единицами, наследием системы сбора дани, созданной еще викингами. В письменных источниках XIII–XV вв. упоминаются несколько типов деревень.

Поле (*laukas*, *lauks*) было естественной хозяйственной единицей внутри земель. На куршских полях группы усадеб были широко разбросаны среди неправильно расположенных вырубков. Поле было характерной первичной территориальной единицей у балтов, а само слово „*laukas*“ – балтийского происхождения. Наличие топонима „*lauks*“ в названиях местностей за пределами территории проживания балтов должно быть связано с людьми куршского или балтского происхождения и с землей, принадлежащей им. Неожиданно обнаруженное название „*Lauks i Lokrume*“ на острове Готланд отражает еще не исследованные аспекты связей жителей Готланда и западных балтов во времена викингов.

Деревни типа „поля“ были уничтожены в северном Курше в результате перерасдела земель и развития баронского землевладения, а в южном Курше – в результате волочной померы XVI века. Одной из немногих деревень, в которой сохранились черги деревни типа „поля“, является деревня Плаушпий земли Кеклие (рис. 1) Некоторые реликты куршских „полей“ можно обнаружить и на картах края и местностей XVII–XVIII вв., например, Тауралауки в окрестностях Клайпеды (рис. 2). В расположенном вблизи него могильнике Лукштакемий еще в конце XIX века было исследовано более 400 погребений. Жители селения были довольно богаты. Они бывали и посредниками в торговле. У „руководства“ полей было хорошее оружие. Весьма вероятно, что первичное селище типа „поля“ с течением времени превращалось в селище другого типа. На границе между территориями проживания куршей и ливов был исследован куршский могильник Пурес Зведри XII–XIV вв. Здесь в селении типа поля, расположенного в лесистой местности, жила небольшая деревенская община.

Деревни были небольшими разрозненными селищами, состоящими из 5–8 усадеб. Усадьбы были разбросаны на расположенных рядом друг с другом обработанных полях, окруженных пастбищами. Реликты старых деревень сохранились в южном Курше.

Традиции компактных деревень отражены в стихийно сформировавшейся деревне Жемгуляй, расположенной в южном Курше (рис. 3). Самостоятельная форма деревни – замкнутые прусские площадные деревни в которых усадьбы располагались в виде полудуги вокруг площади (рис. 4). Такая планировка прусской деревни имеет очень старые традиции на землях балтов (рис. 5).

Компактно расположенные „дворы“ по своей планировке очень похожи на деревни типа „площади“. „Дворы“ были окружены довольно высокими стенами оборонного типа с воротами. Некоторые „дворы“ были укрепленными усадьбами мелких феодалов. В качестве аналогий древним селищам типа „двора“ могут быть приведены более поздние комплексы поместий. Идеальный „двор“ напоминает двойная деревня северного Курша. Следы „дворов“ есть и в археологических материалах (Сленгяй вблизи Клайпеды, Еджэтай недалеко от Апуоле, Кретинга, Генчай). Имеющиеся археологические данные не предоставляют возможности говорить об застройке этих дворов и показывают лишь структуры общины и хозяйства этих деревень.

Кроме деревень, к первичным территориальным единицам относились и маленькие замки мелких феодалов с небольшими поселениями вокруг них. По-видимому некоторые из них были центрами замковых округов, другие входили в состав замковых округов. Одним из таких центров был Пурмалай на земле Пилеотаса. Он состоял из небольшого (800 м²), хорошо укрепленного городища, селища вокруг него площадью в 0,3 га и святого места с системой камней. Более поздние селища вместе со структурой планировки позаимствовали у наиболее важных селищ вокруг замка и слово „улица“ (*gatvė*). Это заимствование из скандинавских языков пришло на земли балтов вместе с развитием приморских торговых центров. Связь слова „*gatvė*“ с аграрным хозяйством отражается в латышском значении этого слова „*gatve*“ – „выгон, прогон“.

Селища были расположены в разных местах: одни из них были на берегу моря и крупных рек, впадающих в него, другие – в местах, сравнительно благодатных для земледелия, третьи – в лесистых местах, вдали от торговых дорог и центров. С течением времени площадь обрабатываемых земель увеличивалась, хотя и вплоть до наших времен можно проследить бывшие лесные массивы, а на старых картах края довольно четко выделяются зоны, где было больше пахотных земель – в междуречье Минии, Данге–Акмены и Швентойи (рис. 6) При сравнении пахотных земель с картами

почв, видно, что места с более лучшими почвами не всегда совпадали с массивами пахотных земель. Очевидно, при поселении большее значение имела безопасность местности, чем плодородие почвы.

Связь деревень и мелких замковых комплексов (замок, селище вблизи замка, место для жертвоприношений), расположенных в различной среде, с экономическими микрорегионами была неодинаковой. Селища в лесистых районах, отдаленные от торговых путей и центров, были наиболее замкнутыми в экономическом смысле и должны были сохранить черты, наиболее свойственные натуральному хозяйству. Жители полей не были инициаторами торговли и внешних связей. Это была замкнутая община, которая признавала внешние связи только в таком масштабе, который был неизбежен для поддержания натурального хозяйства.

Маленькие замковые центры типа Пурмалий занимали совсем иное место в хозяйственной структуре земель. В противоположность полям они не могли существовать без внешних связей. В селищах малых замковых центров хозяйство было аграрным, но и животноводство должно быть достаточно развито. С

другой стороны, в хозяйстве не было и ремесел с расширенным производством товаров на вывоз. Вероятно, преобладали ремесла местного значения (гончарное дело, добыча и переработка железа). В могилах жителей таких комплексов есть находки, связанные с торговлей, а также более дорогое оружие, больше украшений. В местах празднеств и собраний (тингов) жителей небольших регионов действовали и небольшие сезонные базары.

Хозяйственная структура и политический статус селищ типа двора в земельной иерархии были не такими значительными. Экономика небольших укрепленных „дворов“ и деревень занимала промежуточное положение между „полями“ и комплексами малых замков.

Описаны типы деревень („поле“, „деревня“ и „двор“) были распространены в Курше и в других землях балтов и еще существовали около 1400 г. Потом они преобразовались, и название „поле“, „двор“ исчезли.

Часть селищ типа „двора“ с XV века превратилась в боярские усадьбы и стали называться поместьями. В XVI веке остались лишь две формы деревенских поселений – крестьянские деревни и боярские поместья.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Рис.1. Деревня Плаушияй на бывшей земле Кеклиса – почти идеальное земледельческое селище типа „поля“.

Рис. 2. Структуру старинных селищ напоминает ядро деревни Жемгуляй на бывшей земле Мегувы: 1 – границы групп усадеб и их земель; 2 – границы усадеб и пахотных земель; 3 – луга; 4 – группы строений усадеб.

Рис. 3 Аналогия деревни типа „двора“. Двойная деревня Кепур-Румбе и Кепур-Шабе в Северном Курше.

Рис. 4. Прусская деревня типа „площади“ Шмиденай (ныне – Киевское).

Рис. 5. Селение западных пруссов раннего железного века на городище.

Рис. 6. Старые площади обрабатываемых земель в Южном Курше на карте Целиуса 1542 г.

dr. Vladas Žulkus
Klaipėdos universitetas,
Socialinių mokslų fakultetas,
Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras,
Tilžės g. 13, LT–5800 Klaipėda.
Tel. 8–26 25 13 84.